

Gönderim Tarihi: 28.02.2020

Kabul Tarihi: 28.04.2020

**bir kişi y(a)ñ(i)ls(a)r : og(u)şu : bod(u)nı : bisükiqe : t(e)gi : kıdm(a)z
(e)rm(i)ş : CÜMLESİ ÜZERİNE**

**On the Sentence of bir kişi y(a)ñ(i)ls(a)r : og(u)şu : bod(u)nı : bisükiqe : t(e)gi :
kıdm(a)z (e)rm(i)ş :**

Eyup Sertaç AYAZ

Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Eski Türk Dili Anabilim Dalı
ayazsertac@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0461-5665

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Köl Tigin (G6) ve Bilge Kağan (K4) yazıtlarında yer alan ve imlâsı 𐰽𐰺𐰸𐰸 [y(a)ñ(i)ls(a)r], 𐰽𐰺𐰸𐰸 (bisükiqe), 𐰽𐰺𐰸𐰸 [kıdm(a)z] şeklinde olan ibareler araştırmacılar tarafından değişik şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Eski Türk Yazıtları'nın okunması ve anlamlandırılması üzerine sunulan fikirler, konuya farklı bakış açıları kazandırarak tartışmalı ifadelerin çözümlerinin tespit edilmesine katkı sağlamıştır. Eski Türk Yazıtı'nda yazılmayan ünlülerin nasıl okunacağı, ileri öğelerle eski öğelerin birlikte kullanımı, ünsüz ile başlayan kelimeler için daima bir ünlü önses düşünülebilmesi, aykırı genizleşme (denazalizasyon) ve alternans (ses nöbetleşmesi) gibi ses olaylarının olması, anlamlandırma esnasında bağlamın dikkate alınmaması, bir kelimenin birden çok anlamı karşılaması gibi bazı hususlar belirsizliklere yol açmaktadır. Bu belirsizliklerin giderilmesi için bağlamın ve tarihi gerçeklerin dikkate alınması gerekmektedir. Makalede, konuyla ilgili bundan önceki değerlendirmeler incelenerek söz konusu cümle yeniden anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, Köl Tigin yazıtı, Bilge Kağan yazıtı.

Abstract

The expressions running as 𐰽𐰺𐰸𐰸 [y(a)ñ(i)ls(a)r], 𐰽𐰺𐰸𐰸 (bisükiqe), 𐰽𐰺𐰸𐰸 [kıdm(a)z] in the inscriptions of Kul Tigin (G6) and Bilge Khagan (K4) have been read and interpreted by the researchers differently. Opinions about the reading and interpretation of the Old Turkish Inscriptions have brought different perspectives to the issue, contributing to the decoding of contradictive statements. Some issues such as how to read vowels not written in Old Turkish Script, the use of advanced elements and old elements together, the possibility of always considering a vowel apheresis for words starting with a consonant, the presence of sound events such as denasalization and alternans, disregarding the context while interpretation, and the fact that a word meets more than one meaning lead to ambiguities. Context and historical facts should be considered in order to eliminate these uncertainties. In the article, previous evaluations on the subject were examined and the sentence in question was tried to be re-interpreted.

Keywords: Old Turkish, Kul Tigin Inscription, Bilge Khagan Inscription.

1. GİRİŞ

Köl Tigin (G6) ve Bilge Kağan (K4-5) yazıtlarındaki “bir kişi : y(a)ñ(ı)ls(a)r : og(u)şu : bod(u)nı : bişükiñe : t(e)gi : kıdm(a)z : (e)rm(i)ş” ibaresi kelimelerin farklı değerlendirilmesinden dolayı farklı şekillerde anlamlandırılmıştır. Amacımız; Türk kültürüne, Türk diline hizmet etmek, dünya tarihinin yazılmasında önemli bir rol oynamış olan Türk milletinin tecrübelerini günümüze taşıyarak gelecekle ilgili atılacak adımlarda bir kez daha düşünülmesine zemin oluşturmaktır. Bu bağlamda çalışmamıza konu olan ilk kelime 1D şeklinde işaretlenen yan/yan- olarak değerlendirilen sözcüktür. 𐰃𐰪𐰸𐰸 - b¹is²ük ve 𐰃𐰪𐰸𐰸 1𐰸 - kıdm(a)z kelimeleri de okuma ve anlamlandırılmalarında birlik olmayan, üzerinde değerlendirme yapacağımız diğer kelimelerdir. Söz konusu ibareyle ilgili okuma ve anlamlandırma teklifleri şunlardır:

Thomsen, 2011, s. 164-165	bir kişi j ^a ön ¹ ls ^a r uy ² şy bud ^u ny bisükiñä t ^a gi qydm ^a z ^a rm ⁱ ş	Bir kişi hataya düşse, onun soyunun ve halkının ...”sına kadar gitmezlermiş.
Tekin, 2010, s. 38-39	bir kişi : y(a)ñ(ı)ls(a)r : ug(u)şu : bod(u)nı : bişükiñe : t(e)gi : kıdm(a)z : (e)rm(i)ş	Bir kişi suç işlese, onun boyu(na), halkı(na) (ve) hısımlarına kadar (herkesi) öldürmezler imiş.
Orkun, 2011, s. 24-25	bir kişi y ^a n ¹ ls ^a r, ug ^u şu bud ^u nı bis ^ü kine t ^e gi kıdm ^a z ^e rm ⁱ ş	Bir kişi yanılrsa soyu, kavmi bisükine (?) kadar ilerlemez imiş.
Ergin, 2007, s. 4-5	Bir kişi yañılsar oğuşu budunu bişükiñe tegi kıdmaz ermiş	Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış.
Ercilasun, 2016, s. 500-501	Bir kişi yañılsar oğuşu bodunu ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş	Biri yanılrsa soyuna, halkına, evine eşiğine dek sınır tanımazmış (sınır tanımadan yok edermiş).
Sertkaya, 2014, s. 19-20	Bir kişi y(a)ñ(ı)ls(a)r og(u)şu<ñe> bod(u)nı<ñe> (e)bi<ñe> (e)şükiñe t(e)gi (a)kıdm(a)z ermiş	bir kişi yanılrsa (hata yapsa veya suç işlese), [Çinliler] ailesi(ne), halkı(na), evi(ne), eşiğine (= soyuna sopuna) kadar bırakmaz (hepsini öldürür) imiş.
Berta, 2010, s. 130/190	bir kişi yañılsar uywşu bodwnı bēšwkiñe teyi qıdmaz ermiş	Eğer bir kişi yanılrsa kavmini ve bodunu beşiğine kadar öldürmezmiş.
Şirin, 2015, s. 102-103	bir kişi : yañılsar : oğuşu : bodunu : bişükiñe : tegi : kıdmaz : ermiş	Bir kişi yanılrsa (onun) boyu, halkı (ve) akrabasına kadar öldürmezler imiş.
İlhan, 2004, s.127	bir kişi yañılsar uguşu bodunu bişükiñe tegi kıdmaz ermiş	bir kişi ayrılmaya kalksa; kabilesi, milleti, beşiğine, beşikteki çocuğuna kadar canını

		bağışlamaz imiş.
Ölmez, 2017, s. 88	bir : kişi : yañılsar : uğuşı : bodunu : böşükiñe : tegi : k'ıdmaz : ermiş	Bir kişi suç işlerse bütün kavmini, halkını, akrabalarına varıncaya kadar öldürmezlermiş.
Aydın, 2018, s. 48	bir kişi yañılsar oğuşı bodunu, böşükiñe tegi kıdmaz ermiş	Bir kişi yanıldığında soyu sopyu, halkı (ve) akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmazmış.
İnayet, 2010, s. 452	bir kişi : y(a)ñ(ı)ls(a)r : og(u)şı : bod(u)nı : bişükiñä : t(ä)gi : kıdm(a)z : (ä)rm(i)ş	Bir kişi yanılrsa, kavmi, halkı ve nesillerini dahi bırakmazlarmış.
Özdemir, 2013, s. 138	bir kişi yañılsar uğuşı bodunu ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş	Bir kişi suç işlese, boyu, milleti, hısım akrabasına kadar cezalandırmazlarmış.
Demirbilek, 2008, s. 96	bir kişi yangılsar oğuşı bodunu ebi eşükiñe tegi kıdmaz ermiş	Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış.
Uçar, 2018, s. 36	bir kişi yañılsar oğuşı bodunu bişükiñe tegi kıdmaz ermiş	Bir kişi suç işlerse, [Çin idarecileri suç işleyen kişinin] aşiretine akrabasına ve tanıdıklarına kadar cezalandırmazmış.
Erdem-Demirci, 2019, s. 388	bir kişi yañılsar oğuşı budunu, böşükiñe tegi kıdmaz ermiş	Bir kişi yanıldığında soyu sopyu, halkı ve akrabalarına varıncaya kadar sağ bırakmazlarmış.

2. yañıl FİİLİ ÜZERİNE

Çalışmamıza konu olan cümledeki kelimelerin harflerinin yazımında yazıtların kopyalarını sunan çalışmalarda bir ayrılık yoktur. Okuma ve anlamlandırma farklılıklarının sebepleri metnin kısalığı, bazı kelimelerin tek örnek oluşu, etimolojilerdeki farklı yaklaşımlar ve yorum farklılıklarıdır. Yazıtlarda ↓↓D harfleriyle yazılan kelimeye Eyuboğlu sözlüğünde: “yanılmak es. Tr. yang (yan)dan ıl-mak ekleriyle yang-ıl-mak / yangılmak / yanılmak (yana kaymak, yana sapmak, eğilmek, ayrılmak). G sesinin düşmesiyle yanılmak (aldanmak, yana kaymak, sapmak, ayrılmak) şeklinde etimolojik bir açıklama getirmiştir (Eyuboğlu, 1998, s. 726).

Bu açıklama esas alındığında ‘yañ’ sözcüğü isim olarak değerlendirilerek ‘ayrılmaya kalk-, isyan et-’ gibi bir anlamlandırma yoluna gidilecektir. Bu konuda Ercilasun da ‘yanılma’nın basit bir suç olmadığını, sonu hep ölümle biten bir eylem olduğunu ifade etmektedir (Ercilasun, 2014, s. 109). İlhan da ‘bir kişi yañılsar’ ibaresi için; bir kişinin hata yapması anlamından çok, bir kişi ayrılrsa / ayrılmaya kalksa, güdümünden çıkmak

istese anlamıyla değerlendirilmesinin metnin anlam bütünlüğüne daha uygun düşeceğini ifade etmektedir (İlhan, 2004, s. 126). Kelimeyi ‘başkaldır-, isyan et-’ olarak değerlendirdiğimizde aslında Türk milletinin karakterine uygun bir görünüm arz ettiği görülmektedir. Özgürlüğe giden yol isyan etmekten geçmektedir ve Köktürklerin tarihi zulme, esarete isyan tarihidir. İsyanı amaç haline getirmeden yapmak için yıkılmışlardır. Bireyin ve milletin özgürlüğü yazıtlarda ululanmış ve bunun için verilen mücadelelere yer verilmiştir. Doğayla iç içe yaşayan ve onu çok iyi tanıyan Köktürkler, her zaman insan doğasının gereği olan özgürlüğün arayışı içinde olmuştur. Zira özgürlük olmadan bırakın Tanrı tarafından kağana verilen dünyayı düzene sokma görevinin (*KT D1 üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini(ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler.*) yerine getirilmesini, en basit bireysel tercihlerin bile yapılması mümkün değildir. Kendilerini, müzikal bir üslupla yazılmış yazıtlardan anlaşıldığı üzere yazıyla ifade etmenin yanı sıra üst düzey bir uygarlığın göstergesi olan müzikle de ifade eden (Vural, 2016, s.156), köleliğin olmadığı, özel mülkiyet hakkının (Taşağıl, 2018, s. 177) dahi bulunduğu bir toplumun karakterini yansıtmaması bakımından Eyuboğlu’nun teklifi makul görülmektedir. Korkmaz, *-(I)l* ekini fiilden fiil türeten, aynı zamanda çatı eki özelliği gösteren ekler arasında zikretmiştir (Korkmaz, 2003, s. 127-128). Şirin, *yañılsar* kelimesi için şunları ifade etmektedir: *yañılsar* (< *yañıl-sar*) *yañıl* fiilinin şart eki almış biçimi (Şirin, 2015, s. 102). Söz konusu kelimenin ‘*yañ*’ kökünden edilgenlik işlevini kaybetmiş *-(I)l* ekiyle türetilen, ‘aldan-, yana kay-, sap-, ayrıl-, isyan et-, başkaldır-’ anlamlarında dönüşlü bir eylem olduğu düşünülebilir. Ercilasun’un “Göktürk anıtlarında ‘yanılma’nın sonu daima ‘ölmek, yok olmak, kul köle olmak’tır” şeklindeki tespiti *yanıl-* fiilinin anlamlandırılması noktasında çok önemlidir (Ercilasun, 2014, s. 109). Yazıtlarda geçen bu ‘*yanıl-*’ fiilinin basit bir ‘*yanılma*’ olmadığı düşünülmektedir. Köktürklerde farklı suçlara farklı cezaların tatbik edildiğini gösteren hukuk kurallarının olduğunu kaynaklarda görmekteyiz. Gündüz; Türgiş kağanı Sulu Kağan’ın Abbasi dönemi Horasan valisi Cüneyd ile görüşmesine değinirken ‘zina, iftira, hırsızlık, gasp, yağma, cinayet, nifak’ gibi suçlarda farklı cezaların uygulandığını ifade etmiştir. İşlenen bütün suçların ölümle cezalandırılmadığı anlaşılmaktadır (Gündüz, 2018, s. 74-78). Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında farklı çekimleriyle 10 kez karşılaştığımız ‘*yanıl-*’ fiili (KT G 6-10-11 / D19-20-23, BK K4-8 / D16-19) hep ölümle birlikte kullanılmıştır. Bu öyle bir suç olmalıdır ki ister kendi devletine isterse başka

devlete karşı işlensin en şiddetli şekilde cezalandırılmalı, bedeli canla ödenmelidir. KT G9-10-11’de kendisini koruyan, besleyen, bağımsızlığa kavuşturan kağanına ve devletine karşı isyan etmenin, ayrılmaya kalkmanın birliğin bozulmasıyla devletin zayıflamasına yol açacağı ve bunun ölümcül sonuçlar doğuracağı ifade edilmiştir. Yazıtlardaki satırlar anlamlandırılırken cümlelerdeki zıtlıklar dikkate alınmalıdır. Aşağıdaki daha da çoğaltılabilecek örnekler yazıtlarda anlamın net bir şekilde ortaya koyulabilmesinde zıtlıklardan geniş ölçüde yararlandığını göstermektedir. Söz konusu durumu yazıtlardaki örneklerden takip edelim:

KT D7 : t(a)bg(a)ç : bod(u)nka : **b(e)gl(i)k** : **urı** oglin : **kul** boltı : **(e)şil(i)k** : **kuz** oglin : **küñ** boltı - Çin halkına, **bey olamağa lâyıık erkek** evladı kul oldu, **hanım olmağa lâyıık** kız evladı(da) cariyeye oldu. Kısa bir cümlelerin dahi ‘bey X hanım, bey X kul, erkek X kız, hanım X cariyeye’ gibi dört zıtlık üzerine kurulduğu bir üslup tercihi dikkati çekmektedir.

(KT D1) **üze kök** : **t(e)ñri** : **(a)sra** : **y(a)g(ı)z** : **y(e)r** - **üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer**, ifadesinde de ‘üst X alt, gök X yer’ zıtlıkları kullanılmıştır.

Buradan hareketle, BK D23’teki “**kür(e)güñ(i)n** : **üçün** : **ig(i)dm(i)ş** : **bilge** : **k(a)g(a)n(i)ñ(i)n** : **(e)rm(i)ş** **b(a)rm(i)ş** : **(e)dgü** **(e)l(i)ñe** : **k(e)ntü** : **y(a)ñ(i)lt(i)g** : **y(a)bl(a)k** : **kigürt(ü)g** : İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız (ve) müreffeh devletine (karşı) kendin hatâ ettin (ve) nifak soktun” cümlesi zıtlıklar bağlamında değerlendirildiğinde ‘itaat - hatâ’ anlamlandırması yerine ‘itaat X isyan’ zıtlığı üzerine kurulu bir anlamlandırmanın daha uygun olduğu görülecektir. Yine KT G11’de yer alan “türük : (a)mtı : bod(u)n : b(e)gl(e)r : bōdke **kör(ü)gme** : b(e)gl(e)rgü : **y(a)ñ(i)lt(a)çı** siz - (Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) **itaat eden** beyler, (sizler) mi **yanılacaksınız?**” cümlesi tezimizi doğrular niteliktedir. Bu cümlede de ‘itaat X isyan’ zıtlığı bağlama ‘itaat - yanıl’ eşleşmesinden daha uygun düşmektedir.

3. b¹is²ük İSMİ ÜZERİNE

𐰃𐰺𐰸𐰸 - b¹is²ük kelimesine; değerlendirmelerden anlaşıldığı üzere ‘hısıım akraba, soy sop, nesil, beşik’ gibi anlamların yanı sıra farklı bir okumayla ‘ebi eşükiñe - evine eşiğine’ gibi anlamların verildiğini görmekteyiz. Ercilasun, 𐰃𐰺𐰸𐰸𐰺𐰸𐰸 (bisükiñe) ibaresinin iki kelimedenden oluştuğu düşüncesini Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ‘beşik’ kelimesinin ‘bişik~beşik’ olarak daima düz ünlüyle, ‘ü’ ile değil ‘i’ ile yazılmış olmasına dayandırmaktadır (Ercilasun, 2014, s. 106). Ancak ‘eşik’ kelimesi de Dîvânu Lugâti’t-Türk’te: “eşiklik, eşiklik yığâç: Kapıya eşik yapmak için

kullanılacak tahta parçası[başka bir şey de olabilir].” şeklinde kaydedilmiştir (Kâşgarlı Mahmud, 2007, s. 268). Gabain, ‘b¹is²ük’ kelimesiyle ilgili: “*bişük, bk. böşük, büşük, bişük beşik, dost, akraba, sevgili*” kaydını yapmış ve bu teklif yaygın şekilde kabul görmüştür (Gabain, 2007, s. 268/270). Tekin de ‘bişükiñe’ kelimesine ‘akrabalarına’ anlamını vererek, Uygurca metinlerde tünür “dünür, hısım” kelimesi ile birlikte kullanılan büşük kelimesinin yuvarlaklaşmaya uğramamış daha eski şekli olması gerektiğini ifade etmiş ve Gabain’in teklifine katılmıştır (Tekin, 2010, s. 76). Clauson *kıd-* maddesinde ‘bişükiñe’ kelimesine ‘beşiktekilere [bebeklere]’ şeklinde anlam vermiştir (Clauson, 1972, s. 595). Clauson’un bu değerlendirmesinin anlam açısından metne uygun düştüğü görülmektedir. Uçar konuyla ilgili çalışmasında Radloff, Pelliot ve Hamilton’un da görüşlerine yer vererek 𐰽 | 1𐰺 - b¹is²ük kelimesini ‘evlilik yoluyla oluşan akrabalık, dünür’ şeklinde değerlendirmiş ve zamanla ‘dost, arkadaş, tanıdık, ahbab’ gibi yan anlamlar kazanmış olabileceğini ifade etmiştir (Uçar, 2018, s. 15-16). ‘Beşik’ kelimesi Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ‘*beşük*’ olarak geçmektedir; ancak bu kelimenin yazıtlarda ‘ü’ ile geçmesi imkânsız değildir. Yazıtlarda bugün düz ünlülü olan bazı kelimeler yuvarlak ünlülü olarak karşımıza çıkmaktadır (KT G5 altun > altın, BK K5 artur- > artır-). Eski Türkçe döneminden beri var olan ‘*beşik*’ kelimesi ister annenin bebeğini uyuturken söylediği ‘biş / beş’ yansıma sesinden +ik ekiyle (Eyuboğlu, 2014, s. 86) isterse ‘bişi-’ (salla-) fiilinden +-k eki ile (Eren, 1999, s. 48) türetilmiş olsun, bugün bile sözcüğün -(X)k ekini alışı ağız ayrılıklarına göre -(I)k / -(U)k şeklinde değişmektedir (Doğu Karadeniz ağzı beşik > peşük). İlhan; ‘bişükine’ kelimesinin oğuşi ve bodunı kelimelerinin karşılığı olan kabilesi ve milleti’nin hakim güçlerce nasıl cezalandırıldığını pekiştirmek için kullanılan ‘beşiğine yani milletin geleceği olan beşikteki bebeğine’ anlamıyla değerlendirilmesinin daha doğru olacağını ifade etmektedir (İlhan, 2004, s. 127). Kelimeyi bağlama uygunluk bakımından da değerlendirdiğimizde Tuna da düşüncelerimize netlik kazandıracak şu açıklamayı yapmaktadır: “Birçok kişinin ilgili bulunduğu bir olaydan bahsedilirken: ‘en büyüğünden en küçüğüne kadar’, ‘kundaktakine kadar’, ‘emziktakine kadar’, ‘memedekine kadar,’ ‘kucaktakine kadar’, ‘beşiktekine kadar’ vb. deyimlerini kullanmak bugün dahi yaygındır. Buna karşı ‘kaynına kadar’, ‘eniştesine kadar’ gibi bir deyim kullanıldığını bilmiyoruz.” (Tuna, 1957, s. 59). Gerçekten de genelden özele doğru oğuşi(na) → bodunı(na) → bişükine şeklinde yapılacak bir sıralamanın anlamlandırmada mantık açısından daha uygun olduğu görülecektir. Zordan kolayca, en güçlüden en savunmasızına doğru ilerleyen bir sıralamanın varlığının düşünülmesi ibarenin anlamlandırılmasında isabetli sonuçlara ulaşılmasına yardımcı olacaktır.

Burada ‘oguş’ kelimesinin anlamlandırılmasında bir zorluk ortaya çıkmaktadır. ‘oguş’ kelimesi ‘aile’ olarak anlamlandırılırsa söz konusu genelden özele sıralama bozulmaktadır. Uçar da ‘oguş’ kelimesinin kullanım ve anlamında belirsizliklerin olduğunu ifade etmiştir (Uçar, 2018, s. 16). Dolayısıyla ‘oguş’ kelimesinin, metnin anlam bütünlüğü dikkate alınarak yapılacak bir anlamlandırmada, ‘bodun’ kelimesinden daha geniş anlamlı bir kelime olması gerekmektedir. Kanımızca ‘oguş’ kelimesinin ‘medeniyet, uygarlık’ gibi bir anlama gelmesi metnin anlamına daha uygun düşecektir. Müstakil bir çalışmada ‘oguş’ kelimesinin ele alınması yerinde olacaktır.

4. kɨd- FİİLİ ÜZERİNE

Yine aynı cümlede üzerinde duracağımız 𐰀𐰆𐰔 1𐰀 kɨdm(a)z fiiliyle ilgili farklı okuma ve anlamlandırma teklifleri yapılmıştır. Teklif edilen “gıtmezlermiş, öldürmezler imiş, ilerlemez imiş, barındırmazmış, sınır tanımazmış, bırakmaz (hepsini öldürür) imiş, öldürmezmiş, bağışlamaz imiş, sağ bırakmazmış, bırakmazlarmış, cezalandırmazlarmış” gibi anlamlandırmalar harflerdeki farklılıklardan değil harflerin niteliklerinden (< - ık/kı), bazı gramatikal özelliklerden (< - [a]kɨ), metinlerdeki tek örnek (hapax legomenon) oluşundan ve bağlamdan kaynaklanmaktadır. Anlamlandırmalarda ‘öldürmezlermiş X sağ bırakmazlarmış’ gibi taban tabana zıtlıkların oluşu dikkat çekicidir. Clauson kɨd- fiilini kıy- fiiliyle ilişkilendirerek ‘kıymamak, öldürmemek, canını bağışlamak’ anlamlarındaki *spare* kelimesini kullanmıştır (Clauson, 1972, s. 595). Özdemir ve Uçar ‘kıdmaz ermiş’ ibaresini ‘cezalandırmazlarmış’ olarak değerlendirmektedir. Özdemir, ‘kıdmaz ermiş’ ibaresine anlam verirken bağlamın ihmal edilmemesi gerektiğini belirterek; Çinileşme süreci başlamış bir toplumun söz konusu olduğunu ve dolayısıyla Çin’in bu toplumlara dönüştürme politikasının bir gereği olarak kendi toplumuna uyguladığı ceza sistemini uygulamayacağını, bu toplumların özellikle savaşlarda insan gücünden yararlanılmak üzere ve hizmet eden bir sınıf olarak Çinileşmek üzere bekletildiğini düşünmektedir. İbareyi de, *bir kişi suç işlese, boyu, milleti, hısım akrabasına kadar cezalandırmazlarmış* şeklinde anlamlandırmıştır. İleri öğelerle eski öğelerin yan yana kullanılmış olabileceği düşüncesinden hareketle *kıyın* sözcüğünün daha eski bir devirde d > y gelişmesini gösterip Eski Türkçeye aktarılmış olabileceğini ifade eder. Eski Türkçe dönemi içerisinde *yad-* ‘yaymak’ fiilinin *yay-* şeklinde de kullanıldığını tanık göstererek benzer bir kullanımın *kɨd-* ve *kıy-* içinde düşünülebileceğini belirtmiştir (Özdemir, 2013, s. 132-138). ‘Ceza’ anlamındaki ‘*kıyın*’ sözcüğünün kökü olarak düşünülen *kɨd-* fiilinin veya türevlerinin tanıklanamaması sorunun çözümünün etimoloji ile izahını güçleştirmekte, bağlamın dikkate alınmasını daha önemli hale getirmektedir. Uçar,

kelimenin imlâsının diğer neşirlerdeki gibi #*1< kıdm(a)z şeklinde olduğunu ifade ettikten sonra *kıd-* ve *kıy-* fiilleri arasındaki ilişkiyi dilsel olgularla şu şekilde açıklamıştır: “Kanaatimce bu ek Eski Türkçedeki ettirgenlik eki $\{- (X)t\}$ ’nin uzun ünlünün etkisiyle $\{-d\}$ hâlini almış biçimi olmalıdır. Türk dilinde uzun ünlüler konusunda araştırma yapanların ulaştığı kesin neticelerden biri de uzun ünlülerin /ç/, /k/, /p/ ve /t/ gibi sedasız ünsüzlerin sedahlılaşmasına neden olmasıdır. Buna dayanarak, Tekin’in sıraladığı $\{-d\}$ ekli tanıkları şu şekilde tahlil etmek istiyorum: *ıd-* < *ı-d-* < **ı-t-*; *kod-* < *ko-d-* < **kō-t-*; *tod-* < *to-d-* < **tō-t-*.” (Uçar, 2018, s. 20). Buradan hareketle eski Türkçede tanıklanmayan bir **kı-* köküne gitmekte ve bir aile tespiti yapmaktadır. Ettirgenlik eki $\{- (X)t\}$ ile türediği bunun uzun ünlü nedeniyle ‘d’ye dönüştüğünü kabul ettiği **kı-* > *kıd-* fiilinin Eski Türkçe döneminde diğer metinlerde görülmeşi izahı zor bir sorun olarak durmaktadır. Söz konusu fonetik değişimin Köktürklerden hemen sonra başlayan Uygur devresinde tanıklanmaması, DLT’de söz konusu fiilin *kıy-* olarak geçmesi *kıd-* ile *kıy-* arasındaki fonetik ilginin açıklanmasını güçleştirmektedir. Ercilasun konuyla ilgili şu görüşleri belirtmektedir: Eğer ‘öldürmek, kesmek, doğramak’ anlamlarındaki bugünkü *kıy-* fiilinin kaynağı *d*’li olsaydı Dîvân’da da bu fiili *kıd-* şeklinde *zel* ile yazılmış olarak görmemiz gerekirdi. Halbuki bugünkü *kıy-* fiilini Kaşgârlı’da *y*’li olarak görüyoruz. Hatta eski Uygur metinlerinde ve Tonyukuk’ta (T1 K8) rastladığımız “ceza” anlamındaki *kıyın* kelimesi de muhtemelen “öldürmek, kesmek” anlamındaki *kıy-* fiilinin türevidir ve görüldüğü gibi Tonyukuk’ta bile kelime *y*’lidir. *kıd-* ile *kıy-* fiilleri arasında hiçbir ilgi yoktur; çünkü bu fonetik olarak imkânsızdır (Ercilasun, 2014, s. 110). İneyet, ‘kenar, sınır, hudut’ anlamındaki *kıd-* fiilinden farklı bir kökten gelen ‘bırak-’ anlamındaki bir *kıd-* fiilinin varlığını kabul ederek ‘kıdmaz ermiş’ ibaresini $t \sim d \sim z$ alternansını dikkate alarak ‘kenar, sınır, hudut’ anlamındaki ‘kıtığ’, ‘kıdığ’, ‘kızığ’, ‘kıy’ sözcüklerinin aynı kökten, ‘bırakmak’ anlamındaki ‘kıt’ sözcüğünün farklı bir kökten geldiğini belirtmiş ve ibareyi ‘*bırakmazlarmış*’ olarak anlamlandırmıştır. İneyet’in Ercilasun’un teklifini kabul etmediği anlaşılabilir; ancak yaptığı anlamlandırmada neredeyse Ercilasun’la aynı fikirleri dile getirdiği görülmektedir. Aynı çalışmada, *kıd-* fiiline açıklık getirilirken Çinlilerin devlete isyan ve ihanet edenlere uyguladığı cezalandırma yöntemi konusunda şunlar kaydedilmektedir: “Aslında bu ibare Çin tarihinde *zu xing* ‘milleti kırmak, öldürmek’ diye bilinen ceza yöntemini yansıtmaktadır. Çince *zhū liàn jiu xìng* “dokuz sülâlesine kadar kırmak, öldürmek”, *miè zú* ‘sülâlesini yok etmek’ gibi terimlerle ifade edilen bu ceza yöntemine göre, bir kişi suç işlerse, suçluyla birlikte dokuz sülâlesi yok edilmektedir.” (İneyet, 2011, 452). Çin’in izlediği korkutma ve sindirme

siyasetinin bir yansıması olan, hiçbir adalet sistemiyle bağdaştırılamayacak ve hiçbir vicdanın kabul etmeyeceği bu cezalandırma biçimini kendi milletine uygulayan bir anlayışın diğer milletleri kayıracağını düşünmek bir zorlamadan başka bir şey değildir. Okay, bu konuda şu görüşleri kaydetmektedir : “M.Ö. 356 yılında Shan Yang tarafından uygulamaya konulan ceza sistemine göre, 15 aile ile grup oluşturmaktadır. Bu aileler, suç işlenmemesi için birbirlerini sıkı kontrol etmek zorundaydılar. Eğer bir kişi suç işlerse, bunu bildiği halde görevlilere bildirmeyen aile ya da ailelerin fertleri, kılıçla bellerinden ikiye biçilerek öldürülürlerdi. Suçluyu saklayan ailenin fertleri de, düşmana teslim olmuş vatan hainleriyle bir tutulur ve idam edilirdi. M.Ö. 746 yılında (Ch'un Ch'iu Dönemi) başlayan ancak, Ch'in Hanedanlığı döneminde çok daha acımasızca uygulanan bir ceza sistemi daha vardır. Bu ceza sistemine göre, suçlunun ailesi ve bu aile ile akrabalık ilişkisi olan aileler toptan idam edilirdi (Okay, 1993, s. 150)”. Taşağıl'ın kaydettiği şu ifade düşüncemizi destekler niteliktedir: “Tardu, Çin orduları ile uzun süren meydan savaşları yapmış, ağır kayıplar verdirtmişti. Artık savaş meydanlarında zafer kazanamayacağını anlayan Ch'ang Sun-sheng, Gök Türk ordusunun ve sürülerinin su içeceği kaynaklara gizlice zehir akıtarak büyük bir katliama sebep oldu. (Taşağıl, 2018, s. 133 / bk. Fidan, 2007, 15-22 / Görez, 2011, s. 29)”. Su kaynaklarını zehirlemek; bitkilerden hayvanlara, askerlerden bebeklere kadar tümünden hayata kastetmek anlamına gelmektedir. Yazıtları değerlendirirken anlam kapalılığı gerekçesiyle gizlenmiş anlamlar, bir çeşit şifreler bulmaya çalışmak çok yerinde bir arayış değildir. Bilge Kağan bu konuda şunları söylemektedir: “BK K14 : t(a)ş tokitd(ı)m köñ(ü)lt(e)ki s(a)b(ı)m(ı)n urt(u)rt(u)m - (Ebedî) taş kazdırtım, (üzerine) gönlümdeki sözlerimi hakkettirdim”. Bilge Kağan içinden geçenleri gizlemeden, içinden geldiği gibi, açıkça söylediğini ifade etmiştir. Milletini ve sonraki nesilleri; tecrübelerle sabit olan, karşılaşılabilecekleri sıkıntılara karşı açık bir üslupla uyarmıştır. Bu tür nutuk metinlerinde anlaşılma sanatkârane olmaktan ön planda tutulduğu için düşüncelerin açıkça ve karşı tarafa (alıcıya) en kolay geçecek şekilde ifade edilmesi yolu izlenmektedir. Cümlelerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak KT G6'daki “(e)dgü : bilge kişig (e)dgü : (a)lp kişig : yor(ı)tm(a)z : (e)rm(i)ş” ile KT G6 ve BK K4-5 satırlarındaki “bir kişi : y(a)ñ(ı)ls(a)r : og(u)şu : bod(u)mı : bişükiñe : t(e)gi : kıdm(a)z : (e)rm(i)ş” ibaresinin paralelliği göz önüne alındığında, önderlik vasıflarına sahip liyakatli ve erdemli kimselerin uğradığı ‘yok edilme’ akıbetine, Çinlilerin çeşitli oyunlarla yakınlarına çektiği milletlerin de uğramasında şaşılacak bir şey olmadığı görülmektedir. Yazıtlarda yori- fiilinin ‘1. yürü-, 2. var ol-, devam et-, sürüp git-, hayatını devam ettir-, tutun-, on-, felâh bul-, davran-, 3. askerî harekâta bulun-, sefer

3. 'k^{id}-' fiiline, Ercilasun'un da teklif ettiği gibi Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk'te 'k^{id}ış-, k^{id}ıt- ve k^{id}ığ' kelimelerine verdiği anlamlar dikkate alınarak 'kenar, sınır yap-' anlamının verilmesi uygun olacaktır. Böylece öncesindeki cümleyle de 'yok et-' anlamında bir paralellik sağlanmış olacaktır. Kendi halkını bile ölüm korkusuyla yönetme anlayışını esas almış devletin diğer milletlere aynı hatta daha kötü muameleyi uygun görmesi zorlanmadan ulaşılabilecek bir sonuçtur. Böylece k^{id}- fiilinin k^{ıy}- (öldür-) fiilinin arkaik şekli olarak düşünülmesi ve fiildeki -mAz olumsuzluk ekinin yol açtığı içinden çıkılmaz durum ortadan kalkmış olacaktır. Böylece cümleden medeniyet, kavim gibi büyük örgütlenmeleri oluşturan temel birim olan ailenin son üyesini, yani bir milletin gelecek ümitlerini yok etmeye yönelik bir girişimden bahsedildiği, hiçbir sınırın tanınmadığı anlaşılacaktır.
4. Bu bilgilerin ışığında cümle '(Çinliler) bir kişi ayrılmaya kalksa; medeniyetine, kavmine, beşikteki çocuğuna kadar sınır tanımazmış (herkesi öldürürmüş).' şeklinde anlamlandırılmalıdır.

KISALTMALAR

BK	: Bilge Kagan yazıtı	K	: kuzey yüzü
çev.	: çeviren	KT	: Köl Tigin yazıtı
D	: doğu yüzü	DLT	: Dîvânu Lugâti't-Türk
G	: güney yüzü	Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

7. KAYNAKLAR

- Árpád B. (2010). *Türk ve Uygur runik yazutlarının karşılaştırmalı yayını*. Ankara: TDK Yay.
- Clauson Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford : Oxford University Press.
- Demirbilek S. (2008). Tegi edatı ve türleri, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 / 2, 94-101.
- Ercilasun A. B. (2014). *Makaleler I*. Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk bengü taşları*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Eyuboğlu İ. Z. (1998). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yay.
- Fidan G. (2007). *Qin devrimleri: Qin Shi Huang döneminde Çin'de yapılan devrimler*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Sinoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gabain A. V. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. çev. M. Akalın. Ankara: TDK Yay.
- Görez F. (2011). *Beyliklerden imparatorluga giden süreç ve ilk imparator Qin Shi Huang Di*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Sinoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Gündüz T. (2018). *Kur'an ve kılıç Türkler nasıl Müslüman oldu?*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- İlhan N. (2004). Yañılsar ... bişükine tegi kıdmaz ermiş. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 14 - 2, 121-128.
- İnayet A. (2011). “bir kişi: y(a)ñıls(a)r: og(u)şı: bod(u)nı: bişükijä: t(ä)gi: kıdm(a)z: (ä)rm(i)ş ve in(i)si: [(ä)ç]isin: bilm(ä)z: (ä)rti: oğlı: k(a)ñın: bilm(ä)z: (ä)rti İbareleri Üzerine. “*Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl*” Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. Ed. Ü. Ç. ŞAVK. I, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara: 451-455.
- Kâşgarlı Mahmud (2007). *Dîvânü lugâti't-Türk*. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Korkmaz Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yay.
- Okay B. (1993). Çin Seddinin yapılaş nedeni hakkında değişik bir görüş. *Belleten*. LVII, 218, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 145-158.
- Orkun H. N. (2011). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- Ölmez M. (2017). *Köktürkçe ve Eski Uygurca dersleri*. İstanbul: Kesit Yay.
- Özdemir H. (2013). bir kişi yañılsar uguşı bodunı ebi eşükine tegi kıdmaz ermiş ibaresi üzerine. *Dil Araştırmaları*. 13, 131-139.
- Şirin H. (2015). *Kül Tigin yazıtı, Notlar*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat.
- Taşgıl A. (2018). *Bozkırın kağanlıkları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Tekin T. (2010). *Orhon yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- Thomsen V. (2011). *Orhon yazıtları araştırmaları*. çev. - Yay. Haz. V. Köken. Ankara: TDK Yay.
- Tuna O. N. (1957). Bazı imla gelenekleri, bunların metin incelenmelerindeki önemi ve orhon yazıtlarında birkaç açıklama. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 41-81.
- Uçar E. (2018). Köl Tegin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) yazıtlarındaki bişükine tegi kıdmaz ermiş cümlesi üzerine. *Туркология*, 6 (92), 7-44.
- Vural F. G. (2016). *İslamiyet'ten önce Türklerde kültür ve müzik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.